

Kackerlackan som den uråldrige andre

ANDERS N. NILSSON

*Kackerlackorna hafva alldeles enahanda lefnads-
vanor, men hålla sig inom människans boningar.*
J.B. von Borck 1848:xi

Mötet med det icke-mänskliga

Den utövande entomologen/samlaren ställs ständigt inför nya möten med icke-mänskliga varelser i form av insekter. Rutinmässigt utförs en bedömning av arttillhörighet samtidigt som det gäller att få ner det ej individualiserade krypet i röret innan det smiter. En klassisk predator/bytes interaktion som sällan ger upphov till några djupare tankar. Entomologen känner sitt byte som ett själlöst kryp inestängt i sin egen sfär och därmed utestängt från meningsfull kommunikation. Ett samlarobjekt som antingen är trivialt eller en finess. Lägges till detta en naturvårdsaspekt kan likväl samhällsnyttan genomstråla det hastiga mötet.

Uppgivandet av samlandet och det rent fysiska dödandet via övergången till skådande av insekter resulterar istället som regel i en digital avbildning och i förlängningen ännu en observation i artportalen. Även om respekten för icke-mänskligt liv på detta sätt kan tyckas mer beaktad ger själva mötet inte i sig upphov till något slag av samhörighet och bevaras endast i form av den digitala lagringsformens opersonliga serier av ettor och nollor.

Irriterande insekter

Vanligt folk låter sig ofta irriteras av de insekter de får närkontakt med. En irritation vars utlopp lätt kan leda till insektens död. En död som bara ger upphov till ett lik och inga samlarobjekt. Ett möte av detta slag har

skildrats av den amerikanske poeten och författaren Charles Bukowski (1920–1994), en hyllad skildrare av livet i storstadens slum, i dikten *Kackerlacka*.

kackerlackan satt hopkrupen intill kaklet
medan jag stod och pissade,
och när jag vände på huvudet
halade han sig ner i en spricka.
jag tog fram sprayburken
och sprayade och sprayade
och till slut kom kackerlackan ut
och gav mig en mycket ilsken blick.
sen trillade han ner i badkaret,
och subtilt belåten
såg jag på medan han dog
eftersom det var jag
som betalade hyran och inte han.
jag plockade upp honom med
en bit blågrönt dasspapper
och spolade ner honom.
så var det med det, förutom att
kring Hollywood och Western
måste vi hålla på så hela tiden.
det påstås att arten så småningom
tar över jorden,
men vi tänker se till att de får
tåla sig några månader.

Bukowski hinner under det snabba mötet med denna snyltare observera dess ilska blick och notera att det postulerade maktskiftet mellan arterna ligger en bit fram i tiden. Även om den interaktion Bukowski beskriver säkert är representativ finns även rapporter om att folk ansett att kackerlackor i huset fört lycka med sig (Huldén & Huldén 2003). Den indiska kvinna som enligt TT fått upp en kackerlacka i näsan kände dock mest skam för vad som skett efter det att en läkare efter nästan en timmes ansträngning lyckats få ut kryptet levande med hjälp av ett litet suginstrument.

Östeuropeiska förvandlingsnummer

Världslitteraturens mest klassiska möte mellan människa och insekt torde väl annars vara Frank Kafkas novell *Förvandlingen* skriven 1915 och först utgiven på svenska 1945. Även om i den första svenska översättningen Gregor Samsa förvandlats till en skalbagge, avses i originalet någon mer ospecificerad ohyra eller insekt, inte helt utan drag av kackerlacka, men med lite väl många benpar. Omgivningens behandling av det stora kryptet bygger mycket på att det tidigare varit människa, vilket onekligen gör situationen lite speciell. Kafkas novell har legat till grund för många adaptationer inom film och teater och de populärkulturella referenserna är legio. Här kan nämnas data-spelet *Bad Mojo* från 1996 som jag då det begav sig lät studenterna på min entomologikurs spela på en dator i klassrummet. Kanske därför jag fick en single malt på kursens sista dag.

Mindre känd, men närbesläktad med Kafta, är polacken Bruno Schulz vars magra

men kultförklarade litterära produktion rymmer bland annat novellsamlingen *Kanelbutikerna* från 1934 och i svensk översättning 1983. Bland Schulz drömlika berättelser återfinns *Kackerlackan*, i vilken berättarjagets far med lans jagar de horder av kackerlackor som huset invaderats av. Fadern uppvisar även fler och fler likheter med insekterna och läsaren lockas att tro att han rent av förvandlats till en: ”Vem kunde säga om han fortfarande levde i någon golvspringa, om han kilade genom rummen om nätterna, invecklad i några kackerlackhistorier, eller om han kanske befann sig bland de döda insekter som Adela varje morgon fann liggande på rygg med benen i vädret och som hon med avsmak tog på sopskyffeln och kastade ut?” (Schulz 1983:155). Tidigare i boken har Schulz berättat om faderns besatthet av fåglar i samband med vilken han fyllt delar av huset av levande djur vilka han låtit kläcka upp från införskaffade ägg. Efter att hembiträdet drivit ut alla fåglarna ur huset har fadern försvunnit och sonen tror att han kan finnas kvar i form av en uppstoppad kondor. Detta efter historien om kackerlackorna.

Passionen

Skönlitteraturens kackerlacksmöte med stort M är dock helt klart ”romanen” *Passionen enligt G. H.* av brasilianskan Clarice Lispector från 1964 och i svensk översättning 2005. Boken presenteras mycket förtjänstfullt av Helena Boberg i tidskriften *Karavan* 2011 under temat ”äckel” i ett mycket vackert häfte med framträdande bilder på kackerlackor. Lispectors text har ett minimum av karaktärer och handling. Kvinnan GH inträder i sin fina lägenhet i det skinande vita och sparsamt möblerade rum som nyligen lämnats av hembiträdet Janair i kölvattnet av att GH separerat från den man hon sammanlevt med. GH ser på väggen Janairs kolteckning föreställande en kvinna, en man och en hund. Vidare ser hon i det

skåp hon tittar in i en kackerlacka som hon klämmer fast i skåpdörren så att det vita innanmätet kläms ut. Genom att möta den fastklämda, men ännu levande insekten ansikte mot ansikte får GH syn på sig själv: ”Jag hade betraktat den levande kackerlackan och i den upptäckte jag mitt allra djupaste livs identitet” (sid. 89). Här på återges GH:s medvetandeström under betraktande av den mosade insekten, och det hela avslutas av att hon äter av det utklämda innanmätet. Då bokens titel hänför sig till den bibliska passionsberättelsen, dvs historien om Jesu lidande och död, har vi här en veritabel kackerlackesjesus att ta i beaktande. GH tar fokus i dess ansikte och upplever en kombination av mänskliga och icke-mänskliga drag.

En kackerlacka har ingen näsa. Jag betraktade den, där den satt med sin mun och sina ögon: den liknade en mulatska på väg att dö. Men ögonen strålade svarta. Brudögon. Varje öga var som en kackerlacka i sig. Ett fransigt, mörkt, levande och dammfritt öga. Och det andra ögat likadant. Två kackerlackor infattade i kackerlackan, och vart och ett av ögonen reproducerade kackerlackan i dess helhet. (Sid. 88).

Även om *Passionen enligt G. H.* saknar kapitel markerade med nummer eller titel så går det att identifiera 31 kapitel i boken. Lispectors markering av kapitelbyte är lite speciell såtillvida att hon låter varje nytt kapitel överst på den nya sidan upprepa det föregående kapitlets sista mening. Resultatet blir en slags kapitelrubrik som snarare blickar bakåt istället för framåt. Eller kanske snarare att början hänger ihop med slutet i likhet med det sätt Lispector återkommande låter motsatser mötas, i stil med: ”min feighet är ett så vidsträckt fält att bara det stora modet får mig att acceptera den” (sid. 7). Kackerlackan som omnämns i tre av bokens kapitelbyten möter läsaren först på sidan 72,

under rubriken ”Då, innan jag hann förstå, vitnade mitt hjärta så som hår vitnar.”

Helena Boberg har utläst huvudpersonen GH:s initialer som ”Generalis Humanus”, som en slags betoning av det allmänmänskliga framför det individuella jaget. Mot slutet av boken skriver Lispector: ”Så som jag vid ett visst ögonblick insåg att kackerlackan jag betraktade är alla kackerlackors kackerlacka, så vill jag av mig själv i mig upptäcka alla kvinnors kvinna.” (Sid. 279). Jaget som hinder för upplevandet av den större gemenskapen framstår helt klart som ett av romanens genomgående teman. Ett annat hinder som författaren söker vägar att komma förbi är språket och de namn människan ger ting och varelser, och Benjamin Moser ser i *Passionen* hur Lispector dramatiserar sin mystiska erfarenhet av ”the process of removing language to discover an ultimate, and necessarily nameless, truth” (sid. 34).

Lispector rör sig fritt mellan de tre nivåerna djur, människa och Gud. I Spinozas anda ses Gud som utan förmänskligad form och omfattande hela naturen, och därmed även en så lågt stående varelse som en kackerlacka (port. *barata*). En allomfattande gudom leder i sig till identiteten mellan kvinnan GH och kackerlackans äcklande innanmäte. Men den gemenskap som smakandet på denna massa erbjuder kan ändå inte lindra människans ensamhet eller tillfredsställa hennes sociala behov. Snarare

hotar upplevelsen av den materiella likheten med kackerlackan att beröva GH hennes mänskliga moral liksom hennes språk. Avgrunden mot vansinnet öppnar sig i all sin tydlighet. Insikten att såväl Gud som författarinnans döda moder ryms i den sönderklämda kackerlackan är tung att bära.

Lispectors text är full av meningar som liknar aforismer och som man skulle vilja ta till sig för att själv besitta deras kraft. Samtidigt växer känslan fram att texten inte leder någon vart utan snarare rör sig runt i ständiga cirklar. En känsla som Lispector ger näring åt i ett påstående som: ”svaret på en gåta är en upprepning av gåtan” (sid. 213). Mumma för den läsare som föredrar frågor framför svar alltså. I förbifarten kan nämnas att den finska teatergruppen Kolmas Tila/ Tredje Rummet år 2015 lyckades med konststycket att gestalta boken på scenen. Äntligen en kackerlacka på teaterscenen!

Lispector

Chaya Lispector föddes 1920 i Ukraina, under sin judiska familjs flykt till Brasilien undan pogromernas och inbördeskrigets grymheter. I det nya hemlandet ändrades hennes förnamn till Clarice. Även om hon var för liten för att minnas alla hemskheter familjen ställdes inför under flykten fick hon leva med skuldkänslor för att inte ha kunnat rädda sin mor som dog i sviterna av syfilis innan Clarice fyllt tio år. Modern Mania smittades efter att ha våldtagits av soldater i

Ukraina och var mot slutet av sin levnad helt paralyserad.

Gift med en diplomat levde Clarice under 1940- och 50-talen i Europa och USA. Efter att ha lämnat sin man 1959 återvände hon till Brasilien där hon slog sig ner i Rio de Janeiro tillsammans med sina två pojkar. Hon dog 1977 efter att ha fått utgivna minst tretton romaner och novellsamlingar, alla skrivna på portugisiska. Benjamin Moser, som skrivit hennes biografi och organiserat översättningen av hennes samlade verk, har kallat henne den främste judiska författaren efter Kafka (Moser 2009). Den internationella spridningen av Lispectors texter tog fart efter det att den franska litteraturvetaren Hélène Cixous lyft upp hennes författarskap bland giganter som Joyce och Proust, som del av sin konstruktion av den feminina litteraturen (Cixous 1990). I Sverige har bokförlaget Tranan gett ut sju av Lispectors böcker i svensk översättning. Tidskriften Karavans andra häfte för 2017 har ”la Clarice” och hennes författarskap som tema och flera kackerlackor på omslaget.

Uråldrig, odödlig och oföränderlig

Lispectors val av just en kackerlacka att utplacera framför GH:s ögon kan härledas till de egenskaper hon tilldelar denna insekt: ”i trehundrafemtio miljoner år hade de upprepats utan att omvandlas. Redan när världen var i stort sett naken befolkades den lojt av kackerlackorna” (sid. 73). Hon beskriver dem som uråldriga, oföränderliga och ytterst tåliga. Egenskaper GH äcklas av. De har alltid funnits på jorden och kommer alltid att finnas där. Men även denna specifika kackerlacka är uråldrig, ”gammal som en legend”. Stum men med ständigt vidöppna ögon.

Om åldersjämförelser

Uppgifter om olika djurgruppers ålder låter sig lätt problematiseras. Utifrån djurrikets

aktuella avgränsning anses alla nu levande djur ha ett gemensamt ursprung beläget i tiden för ca 950 miljoner år sen (Hedges & Kumar 2017). Som djur är alltså alla nu levande djur lika gamla. Djurriket kan ses som ett träd med grenar motsvarande de olika utvecklingslinjer som uppstått under evolutionens gång. Många grenar har dött av på vägen och betraktas idag som utdöda och kända endast från fossil. De kända nu levande djuren bildar de ca 1,4 miljoner fortfarande aktiva grenspetsarna på djurens träd. De från fossil namngivna utdöda djuren utgör endast ca 5 % av denna siffra, vilket förstås är en grov underskattning. Medan en nu levande art utgör en del av en utvecklingslinje som kan spåras tillbaka till livets uppkomst på jorden för ca 4 miljarder år sedan, och med en okänd utsträckning framåt i tiden, har en utdöd arts linje ett till synes daterbart avslut. Ett metodrelaterat problem är här att en utdöd art även kan ses som ett segment av en fortfarande aktiv linje, istället för en gren som slutar tvärt.

En jämförelse av kackerlackans ålder med GH:s egen kan göras på flera olika nivåer. På individnivån är säkert GH äldre då få insekter blir äldre än två år. Artmässigt är troligen kackerlackan, säg arten *Blatta orientalis*, äldre än den moderna människan, *Homo sapiens*. Vår egen utvecklingslinje separerade från schimpansens för ca sju miljoner år sedan, medan vår egen arts uppkomst kan dateras till ca 200.000 år tillbaka i tiden (Hedges & Kumar 2017). Även om motsvarande uppgifter i stort sett saknas för *B. orientalis*, tycks arten ha separerat från *Shelfordella lateralis*, tidigare placerad i samma släkte, för ca 90 miljoner år sedan (Legendre m fl 2015).

Det stora problemet uppstår när vi ska jämföra kackerlackornas (dvs insektsordningen Blattodea) ålder med någon relevant motsvarighet i vår egen klassificering. Att ta vår egen ordning primaterna känns rätt meningslöst i och med tillämpningen av de

taxonomiska kategorierna på olika delar av djurriket är helt godtycklig. Det enda en insektsordning och en däggdjursordning har gemensamt är just det att de kallas för ordning. En möjlighet är att utgå från Blattodeas ålder och se vad denna motsvarar längs vår egen utvecklingslinje.

Kackerlackorna fanns före däggdjuren

Blattodea bildar tillsammans med bönsyrsorna (ordning Mantodea) gruppen Dictyoptera, de äggpaketerande insekterna, och termiterna, som tidigare betraktades som en egen ordning, anses idag vara ett slags omvandlade kackerlackor. Sett endast utifrån de nu levande arterna kan man säga att bönsyrsor och kackerlackor är systergrupper och därmed lika gamla. Man utgår då ifrån så kallade krongrupper, och blundar därvid för eventuella stamgrupper, dvs utdöda linjer som funnits innan krongrupperna uppstått och som kan vara kända som fossil. Denna distinktion medför att Dictyoptera kan vara äldre än någon av de båda ingående ordningarna, vilket framkommer i en omfattande studie av Legendre m fl (2015), som kombinerar information från fossil och DNA. Medan krongruppen Dictyopteras uppkomst här dateras till ca 300 miljoner år, dvs på gränsen mellan karbon och perm, är kackerlackorna 25 miljoner år yngre, dvs från mitten av permtiden.

Jämför vi med de amniota fyrfotadjurens evolutionära historia är Dictyoptera ungefär lika gamla som Synapsida, dvs den gren som först gav upphov till en rad olika stamgrupper till däggdjuren, vilka själva brukar dateras till ca 175 miljoner år sedan. Därmed torde kackerlackor som grupp vara äldre än däggdjuren, men yngre än synapsiderna.

Andra insekter äldre

Även om kackerlackorna således fanns redan före däggdjuren är de inte äldre än många andra ryggradslösa djur. Flertalet djurstammar har sitt upphov i havet kopplat till den så kallade kambriska explosionen och är därmed över 500 miljoner år gamla. Kackerlackorna kan inte heller sägas vara märkbart äldre än många andra insektordningar. Trollsländor, dagsländor och primärt ovingade insekter som hoppstjärtar och silverfiskar är som ordningar betydligt äldre än kackerlackorna.

Extrema egenskaper förstärker skräcken

Att kackerlackorna skulle ha bevarats mer oförändrade sedan sin uppkomst än andra djur är även det ett mycket tveksamt påstående. Precis som hos andra djurgrupper har några representanter bevarat fler primitiva drag medan andra, som termiter, genomgått en betydande utveckling. Även Madagaskars väsende jättekackerlackor, inte ovanliga i skräckfilmer, har utvecklat rätt många avancerade drag, inte minst beteendemässigt.

Kackerlackornas påstådda odödlighet utgör ett återkommande tema i dystopiska

framtidsvisioner enligt vilka allt annat liv på jorden dött ut. Svårigheten att bli av med kackerlackorna nyttjas även i ett ofta citerat uttalande av artisten Madonna: "I am a survivor. I am like a cockroach, you just can't get rid of me." (Wikipedia 2017).

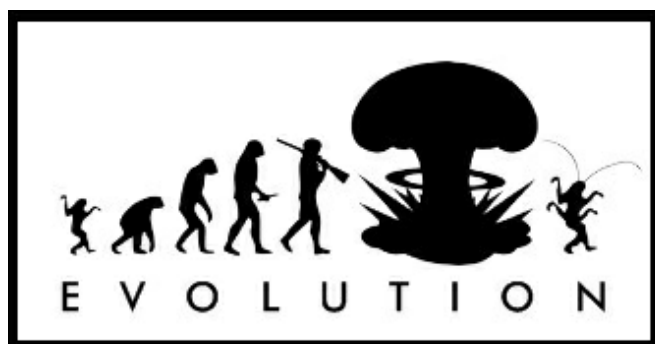
Att kackerlackorna på tvivelaktiga grunder tillskrivits så många extrema egenskaper kan mycket väl ha att göra med deras storlek i kombination med att de lever tillsammans med människor. De har kommit att kopplas ihop med onda krafter i horrorgenren på samma sätt som fladdermöss och råttor. Den skräck och det äckel de kan ge upphov till har helt enkelt förstärkts genom att de framställts som särskilt uråldriga och odödliga.

Fel att äcklas

Genom att smaka på kackerlackan kan även GH ses som en pionjär i förhållande till dagens trend att ersätta kött med insektsprotein. Hon förefaller i *Passionen* även dela den moderna synen på insekternas ursprung bland kräftdjuren, och tänker mycket insiktsfullt: "kackerlackan är ätlig som en hummer, kackerlackan är ett skaldjur" (sid. 178). Det gäller bara att komma över sina äckelkänslor: "Jag visste att grundfelet när man lever är att äcklas av en kackerlacka" (sid. 260).

Källor

- Boberg, Helena, 2011: *Passionens osmälta kärna. Karavan* 2011(1): 62-69.
- Borck, J.B. von, 1848: *Skandinaviens rätvingade insekters natural-historia*. Lund: Berlingska boktryckeriet.
- Bukowski, Charles, 2016 (1977): *Kärlek är en hund från helvetet*. (Övers. från engelska Einar Hecksher). Göteborg: Lindelöws.
- Cixous, Hélène, 1990: *Reading with Clarice Lispector*. (Red. Verena Andermatt Conley). Minneapolis: University of Minneapolis.
- Hedges, Blair & Kumar, Sudhir, 2017: Timetree. The timescale of life. <http://www.timetree.org>.
- Huldén, Lena & Huldén, Larry, 2003: Den orientaliska och den tyska kackerlackans

ankomst till Finland. *Entomologisk Tidskrift* 124(4):201-207.

Kafka, Franz, 1945 (1915): *Den sanningssökande hunden och Förvandlingen*. (Övers. från tyska Caleb J. Anderson och Karl Vennberg). Stockholm: Forum.

Legendre F, Nel A, Svenson GJ, Robillard T, Pellens R, Grandcolas P, 2015: Phylogeny of Dictyoptera: dating the origin of cockroaches, praying mantises and termites with molecular data and controlled fossil evidence. *PLoS ONE* 10(7): e0130127. doi:10.1371/journal.pone.0130127.

Lispector, Clarice, 2005 (1964): *Passionen för G. H.* (Övers. från portugisiska Örjan Sjögren). Stockholm: Tranan. [Mina sidhänvisningar avser eboksutgåvan.]

Moser, Benjamin, 2009: *Why this world. A biography of Clarice Lispector*. New York: Oxford University Press. [Mina sidhänvisningar avser Penguin-utgåvan från 2014.]

Schulz, Bruno, 1983 (1934): *Kanelbutikerna*. (Övers. från polska av Johan Malm). Stockholm: Prisma.

TT, 2017: Kvinna hade levande kackerlacka i näsan. *GP* 2017-02-99, <http://www.gp.se/nyheter/v%C3%A4rlden/kvinna-hade-levande-kackerlacka-i-n%C3%A4san-1.4150884>

Wikipedia, 2017: Cockroaches in popular culture, https://en.wikipedia.org/wiki/Cockroaches_in_popular_culture

Författarens adress:

Mullsjö 258, 91490 Nordmaling
andersnnilsson258@gmail.com

